

CONCERNING THE ROLE OF FEMALE BURIAL-GROUNDS IN MOUNDS OF THE SCYTHIAN ELITE

Different factors contributed to formation and rooting of erroneous interpretation of certain key mounds of the Scythian elite in the science of Scythian history. One of the results of this interpretation is false determination of main interments of the Scythian mounds as such that belonged to women, which is at variance with data on the role and place of a woman in the nomadic patriarchal society of the Scythians. The critical review of such mounds as Alexandropol, Verkhny Rogachik, Melitopolsky, Chertomlyk and Solokha permits stating that the thesis on the dominating position of women in those mounds is based on erroneous principles. The idea that a series of Central burial places in great Scythian mounds were erected as single burial assemblies despite the presence of two entrances which were synchronous is substantiated in the paper.

Одержано 15.05.96

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРІЇ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ

Н. О. Гаврилюк

Стаття присвячена питанням економічного розвитку Степової Скіфії. Виділяються та характеризуються еколого-економічні райони, які існували тут у IV ст. до н. е. Розглядається феномен «Малої Скіфії» на Дніпрі.

Вивчення економічного розвитку Північного Причорномор'я звичайно зводиться до опису господарської сфери. У більшості випадків господарство населення степової України у ранньому залізному віці визначається як кочове¹ або напівкочове², а відповідні господарсько-культурні типи розглядаються як статичні, позбавлені будь-якої динаміки. До того ж, до 80-х рр. джерельна база обмежувалась курганами та єдиною пам'яткою осілості степового регіону — Кам'янським городищем.

Зараз ситуація суттєво змінилася. В результаті систематичних досліджень виявлено значну групу пам'яток скіфської степової осілості. Їхні дослідження дозволили реконструювати побутову культуру і виділити основні риси економіки степової Скіфії. Цьому сприяло також здійснення науково-дослідницьких програм з регіональної екології і суміжних наукових дисциплін. Одним з ефективних інструментів при вирішенні актуальних задач сучасної економічної географії є представлення об'єкту дослідження у вигляді комплексної еколого-економічної системи. Як нам здається, сучасні підходи до вивчення регіонального екологічного розвитку мають зворотну силу і є корисними для ретроспективного аналізу. Нижче ми спробуємо при вивченні особливостей розвитку палеоекономіки степової зони, її етнокультурних одиниць та їхніх груп, розглянути Північне Причорномор'я як комплексну палеоеколого-економічну систему, аналогічну до сучасних комплексних еколого-економічних систем. Відзначимо такі основні принципи та підходи, які прийняті при описі та аналізі еколого-економічних систем. Серед них найважливішими є принцип єдності природи та суспільства при пріоритеті людського фактора; принцип геобіосферної неоднорідності, відповідно до якого кожний регіон потребує індивідуального підходу; принцип верифікації³.

© Н. О. ГАВРИЛЮК, 1997

Відповідно до просторово-часових масштабів комплексна палеоекологічна система буде розподілятися на глобальні, регіональні та локальні підсистеми. При їхньому вивченні до уваги необхідно брати історичну обстановку, яка склалася на той час, поєднання основних елементів оточуючого середовища, особливості економічного розвитку. Вивчаючи комплексну палеоеколого-економічну систему, природньо спиратися не на кількісні, а на якісні оцінки стану оточуючого середовища. За оптимальний, збалансований, приймається найкращий на даний момент стан, який забезпечує постійний розвиток системи без порушень. Стан об'єкту, який є відхиленням від оптимального стану і викликаний порушуючою дією зовнішніх факторів, називають кризою. Процес відхилення звичайно проходить повільно і плавно. У випадку катастрофи, яка виникає під впливом зовнішніх факторів, відбувається бурхлива зміна структури системи. Розрізняють порогові та точкові катастрофи. Порогова катастрофа визначається як безпосередня дія кризи. Вона починається, коли об'єм впливів перевищує порогові регулюючі можливості системи. Точкова катастрофа викликається раптовим та сильним впливом зовнішнього імпульсу⁴. Таким чином, ми вважаємо, що міра вивченості археологічного джерела, наявність загальної теорії номадизму і розробленість загальних питань економічної географії дозволяє вирішити ряд конкретних завдань. Відповідно до хронології, яка прийнята в історії, розглянемо Степову Скіфію як комплексну палеоеколого-економічну систему і зробимо експертну оцінку її стану на кожному етапі розвитку, від періоду скіфської архаїки до пізньоскіфського.

1. Палеоекологічна ситуація у період скіфської архаїки.

Визначення нульової фази скіфського циклу історії степу пов'язане з розв'язанням питання походження скіфів. Автор залишається прибічником гіпотези О. І. Тереножкіна, відповідно до якої скіфський компонент, який поступово прийшов у Причорномор'я з глибин Азії, наклався на місцевий. Для нас суттєвим є те, що на початковому етапі історичного розвитку у VII — першій половині V ст. до н. е. скіфський етнос опиняється в оточуючому середовищі, умови якого більш сприятливі для розвитку кочового скотарства, ніж у глибинах Азії. Природнича характеристика регіону наводилась нами раніше⁵. Нагадаю лише, що захід Великого поясу степів зустрів переселенців теплим і вологим кліматом, багатими обводненими пасовищами. Особливу цінність кормовим ресурсам надавала мозаїчність травостоїв, тривалий вегетаційний період рослин, їхня видова різноманітність і висока харчова цінність, наявність зимових пасовищ, низька вірогідність джугу та інших несприятливих умов.

Сприяла скіфам і геополітична ситуація. Нечисленні грецькі напіванклави мали скоріше культурний вплив, ніж силовий тиск. Північні сусіди — мешканці лісостепу — традиційно не відчували потреби в експансії у степові простори. Територія на схід від Скіфії ще приблизно століття-півтора залишалася малолюдною, тобто, не мала воєнної загрози.

Таким чином, увійшовши у дружні відносини з місцевим населенням, маючи нейтральне оточення, скіфський етнос одержав можливість для безкризового і, очевидно, малоконфліктного розвитку в межах традиційної монокультурної економіки.

Нечисленність поховань у степу в період скіфської архаїки дозволяє припустити адекватно невисоку щільність населення регіону. Відсутність пам'яток ослості VII — першої половини V ст. до н. е. свідчить, що, відповідно до загальних закономірностей розвитку кочових суспільств, скіфи перебували на першому періоді розвитку, за С. О. Плетньовою, періоді таборного кочування. Незначні для кочовиків потреби у продуктах землеробства, а також у ремісничих виробах забезпечувались за рахунок різноманітних (обмінних, данинних та ін.) зв'язків з лісостеповою частиною Скіфії.

Виходячи з археологічних джерел, за невеликий проміжок часу на просторах «скіфського квадрату» виникло політичне утворення, сформоване на основі глобальної комплексної палеоекологічної системи. Ця система складалася з двох екологічно різних підсистем. Лісостепова підсистема в періоді архаїки вже була економічно неоднорідна і об'єднувала кілька еколого-економічних районів (докладніше див.: Історія стародавнього населення Ук-

раїни). Степова підсистема цього ж періоду була ще єдиною. Дієвість прямих та зворотніх зв'язків степ—лісостеп зумовила збалансованість розвитку глобального комплексного еколого-економічного утворення — Великої Скіфії.

2. Розвиток палеоеколого-економічної ситуації Скіфії кінця V—IV ст. до н. е.

Межа V—IV ст. до н. е. відзначається великими змінами у житті степових скіфів. Відзначається розквіт у соціально-політичній сфері життя, а IV ст. до н. е. вважається періодом найвищого підйому Скіфії. Такий висновок можна зробити як з писемних, так і, в першу чергу, археологічних джерел (матеріали численних скіфських поховань, що належать до цього часу)⁶.

Але в еколого-економічній сфері вже відбуваються глибокі зміни. Встановлено, що частина степових скіфів переходить до напівкочової форми ведення господарства. У цей час у Нижньому Подніпров'ї на берегах просторої заплави Дніпра майже одночасно виникають поселення, стоянки, селища. Результати аналізу їхнього археологічного матеріалу свідчать про цілорічне проживання на цих місцях невеликих скіфських колективів, досить однорідних у етнічному відношенні. Причому, первинна осілість цього населення фіксується саме поблизу родючих заплавлених пасовищ, які у період скіфської архаїки використовувались тільки взимку. Тобто відбувається досить незвичайне з точки зору кочових скотарів явище — зимові угіддя пускаються у цілорічний обіг.

Основною особливістю комплексної еколого-економічної системи Степова Скіфія у IV ст. до н. е. стало виникнення землеробства, пристосованого, у першу чергу, до потреб скотарської галузі. Землеробський компонент фіксується матеріалами майже всіх поселень, але найяскравіші свідчення цього явища простежені на поселенні Лиса гора⁷. У зернових ямах цього поселення знайдено залишки культурних злаків, за якими можна судити про те, що у зернозасхищах зберігалися тверді корми — запаси на зиму⁸. Причиною таких змін могло бути прагнення компенсувати погіршення стану пасовищ і зменшити навантаження на них. Погіршенню екології сприяли і військові кампанії, кількість яких збільшується у періоди розквіту соціальних об'єднань степових кочовиків. У ході цих кампаній, по-перше, знищувались значні ділянки степу, по-друге, від господарської діяльності відривались значні сили чоловічого населення.

Перехід до часткової осілості супроводжувався територіальними змінами в організації економіки. Геосистемі у стані економічного розквіту притаманний розподіл на еколого-економічні райони. Під еколого-економічним районом розуміємо «...цілісне утворення взаємопов'язаних елементів природи, господарства та населення, які функціонують у просторі. У ході господарської діяльності люди регулюють свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій контроль, здійснюють його з найменшими витратами сил при умовах, згідно з їх людською природою та адекватно їй»⁹.

Якщо структурні одиниці у вигляді еколого-економічних районів для лісостепової системи датуються періодом скіфської архаїки¹⁰, то у степу такі утворення виникають на 150 років пізніше, на межі V—IV ст. до н. е.

Спробуємо вирізнити основні палеоекологічні райони у степовій підсистемі. Структура будь-якого еколого-економічного району може бути розглянута з двох точок зору: територіального розміщення окремих її елементів і функції кожного з них. Найбільш дослідженим є Кам'янський еколого-економічний район.

Відомо, що центром еколого-економічного району завжди є місце, вигідне з географічної точки зору — перетин транспортних магістралей¹¹. Таким місцем наприкінці V—IV ст. до н. е. у степу стає переправа через Дніпро там, де перетинались основні транспортні маршрути Північного Причорномор'я: сухопутний — Боспор—Лісостеп¹² та водний — Ольвія—Лісостеп¹³. Більше того, за переправою, яка існувала до утворення Каховського водосховища в районі сучасних Кам'янки-Дніпровської та Нікополя, починались пороги, і Дніпровський водний шлях ставав небезпечним, а можливо й несудноплавним. Тому закономірно виникнення тут торжища, як це описав С. Я. Ольговський¹⁴. Крім того, мис, який вклинювався між двома масивами родючих

пасовищ, є зручним місцем для зимівлі кочовиків, а потім — осілости. Особливість цього місця ще й у тому, що тут ґрунтові води знаходяться на глибині близько 1 м від поверхні. Це значно полегшує риття колодязів та утворення водопоїв для худоби, що відіграє не останню роль в організації скотарського господарства. Таким чином, у вигідному з географічної точки зору місці V—IV ст. до н. е., у Нижньому Подніпров'ї виникає поселення, яке бере на себе роль головного трансформатора економічних процесів.

За археологічним матеріалом, навколо великого поселення виникає «світа» малих поселень, селищ та стоянок¹⁵. Зараз структура еколого-економічного району може бути розглянута з позиції диференціації території. Звичайно, центр оточує простір, який складається з трьох зон, призначених знімати з центру екологічне навантаження. Віддаленість від центру транспортних магістралей позначається на рівні розвитку інфраструктури зони.

На території під назвою «Кам'янське городище» існувало кілька селищ¹⁶. Центральне з них було максимально наближене до переправи і дійсно виконувало у першу чергу торгіву функцію. Тут продукти скотарства (а селища округи функціонували як напівскотарські) обмінювались на товари, які надходили з грецьких міст півдня. Природньо, що навколо центрального селища погіршувались пасовища — розвивався скотосбій, знищувався родючий шар, тобто, посилювався антропогенний вплив на територію. Через це частина населення центрального селища була змушена шукати собі нове місце проживання. Вони переселяються на нове місце на цих же кучугурах — на відстань 1—2 км. Так утворюється перша зона розселення еколого-економічного району. Вона бере на себе перший удар економічного дисбалансу, відіграє роль буфера. Ця зона добре простежується на Кам'янському городищі і складає ті 1200 га, оточені земляним валом. Між іншим, подібна система використання земель зберігається у Кам'янці-Дніпровській і зараз. Вважається вигідним мати два-три городи у різних місцях міста і залишати один з них на деякий час для «відпочинку».

Друга — господарсько-ресурсна зона — є основним постачальником соціально-економічного вузла первинних потоків енергії і речовини. З неї вилучаються численні природні ресурси, які перетворюються на суспільно-необхідні предмети, частина з них повертається у названу зону. У районі Кам'янського городища — це територія лівого берега Дніпра на відтинку від поселення Лиса Гора поблизу м. Василівка Запорізької обл. до селищ в районі с. Любимівка на Херсонщині. Зараз цей масив налічує близько 35 пам'яток скіфської осілости IV ст. до н. е. Крім продуктів скотарства з цих пунктів до центру надходять і продукти степового землеробства, яке шойно виникло.

Третя, найбільша за площею зона, розміщується, звичайно, на периферії еколого-економічного району. Основні її функції — відновлення ресурсів та їхня фільтрація. Вона має набір ознак і компонентів, близьких до природних, з незначними вкрапленнями господарських та соціальних елементів, до яких належать окремі стійбища та велика кількість поховальних пам'яток відкритого степу. Для регіону, що вивчається, ця зона обмежена Дніпро-Молочанським межиріччям. Таким чином, сукупність усіх відомих на сьогоднішній день археологічних матеріалів степового Дніпровського Лівобережжя дозволяє розглядати цей регіон як Кам'янський еколого-економічний район, який існував тут наприкінці V—IV ст. до н. е.

Іншим, менш дослідженим, еколого-економічним районом можна вважати Дніпровське степове Правобережжя. Узагальнення результатів розвідок та розкопок, проведених тут Б. М. Граковим¹⁷, О. В. Бодянським¹⁸, та зіставлення з нашими розвідками берегів Каховського водосховища, картографування поселень та селищ, що існували в районі Капулівки у IV ст. до н. е.¹⁹, дозволяє стверджувати, що ці пам'ятки склали конгломерат селищ чи поселень на зразок Кам'янського городища. Ці селища були віддалені одне від одного на 1—2 км, а оскільки вони досліджувались у різні роки і різними вченими, то й не сприймалися як єдине ціле. Тут легше визначити центральне поселення. Найвірогідніше, це було поселення Капулівка 8, яке датується першою половиною IV ст. до н. е., і відрізняється від інших багатством зна-

хідок²⁰. Цей район, як і Кам'янське городище, мав досить високий земляний вал. Його описано 1950 р. О. В. Бодянським. При наших розвідках 1989 р. від валу, що регулярно розорювався, залишилось підвищення у 0,50—0,70 м.

Господарсько-ресурсна зона була обмежена правим берегом Дніпра в районі Базавлуцьких плавнів, на берегах яких зараз налічується близько 20 пам'яток скіфської осілости IV ст. до н. е.

Периферійну, фільтраційну зону Капулівського еколого-економічного району складало Дніпро-Ігульське межиріччя з його стійбищами і численними курганами скіфського часу.

Можливо, таку ж структуру мав район Єлизаветівського городища²¹. Дещо складніша будова районів південної зони Причорномор'я. Але й тут можна виділити еколого-економічні райони з центрами в античних містах, наприклад, Ольвійський, для якого скіфські землі басейну Південного Бугу могли бути фільтраційною зоною.

Таким чином, у скіфській степовій палеоекологічній системі наприкінці V—IV ст. до н. е. виділяються два еколого-економічних райони — Кам'янський та Капулівський. Для таких районів характерні постійні доцентрові та відцентрові зв'язки. До середини IV ст. до н. е. рівень політичної інтеграції і загального економічного розвитку Скіфії сягнув вищого щаблю. Так звана Велика Скіфія виявилась соціально-політичним ефемероїдом, і вже друга половина IV ст. до н. е. характеризується деструктивними процесами в економіці і набуває все більше кризових ознак.

3. Причини виснаження ресурсів комплексної палеоекологічної системи Степової Скіфії.

Причини занепаду Великої Скіфії мали комплексний еколого-економічний та соціально-політичний характер. Однак, на початку періоду, який ми розглядаємо, наприкінці V — першій половині IV ст. до н. е. еколого-економічні зміни ще не привели до кризи у соціально-політичній сфері. У IV ст. до н. е. зміни економічної структури, які визначались у попередньому періоді, а саме — поява нової галузі господарства — землеробства; перехід до напівосілого способу життя, — набувають вираженого характеру. Відбувається подальша диференціація територіально-економічних об'єднань, які розпадаються на еколого-економічні райони. Простежуються зміни у соціальній сфері — зростає майнова нерівність. Причому, надлишки продукції скотарства перетворюються шляхом обміну на предмети розкоші — золоті вироби, які, після смерті багатого, супроводжують його у «потойбічний світ». Тобто, коштовні речі, які залишаються у похованнях, вилучаються з економіки суспільства. Відбувається досить своєрідне вимивання з обігу надлишків, що негативно впливає на економічний розвиток суспільства загалом. Відбиваються негативні наслідки демографічного вибуху, якого зазнало суспільство кочових скіфів на рубежі V—IV ст. до н. е.²². Інтенсивність впливу людини на оточуюче середовище сягає межових значень.

Екологічні причини кризи степового суспільства полягають у самій природі примітивного скотарського господарства. Оскільки традиційна економіка аридних областей базується на екстенсивному скотарстві, а просторова організація господарства степу спрямована на використання більшої частини території під пасовища, то закономірністю розвитку скотарського господарства степу є підвищення пасовищного навантаження із зростанням стада, причиною та наслідком чого було зростання населення. Степові екосистеми відзначаються слабкістю, підвищеною чутливістю до зовнішнього впливу як природного, так і антропогенного походження. Але особливо чутливі вони до несприятливого поєднання факторів.

Зрозуміло, що ці явища розтягнулись за часом на декілька десятків років. Зрозуміло й те, що суспільство якимось намагалося протистояти негативним явищам і в екології, і в економіці, перебудовуючи останню. Ці дії продовжили процес занепаду Великої Скіфії майже на сторіччя. Іншими словами, відхилення від оптимального стану суспільства монотонно зростало. І вже друга половина IV ст. до н. е. може бути оцінена як час початку економічної кризи Великої Скіфії. Протягом цього періоду виснажується ресурсна база степової зони, пасквальна дигресія сягає плавневих масивів, в результаті чого погір-

шуються умови розвитку напівкочового скотарства. Землеробство ж, яке зародилося у степу з потреб скотарства, і перебувало на дуже низькому рівні розвитку, не могло прогодувати степове населення, кількість якого швидко зростала. Тобто, наприкінці IV — початку III ст. до н. е. в результаті інтерференції екологічних змін і розвитку економіки степова еколого-економічна система приходять до підкритичного стану, який перероджується у критичний чи кризовий. III ст. до н. е. можна кваліфікувати як катастрофу. Отже, під впливом зовнішніх факторів відбувається бурхлива зміна структури комплексної еколого-економічної системи Велика Скіфія. Причому, у даному випадку йдеться про порогову катастрофу, яка відбувається в результаті прямої дії кризи.

Спустошення степів у періоди екологічних катастроф чи криз — явище закономірне, зумовлене властивостями і особливостями оточуючого середовища, у якому закладено можливості як до відновлення, так і до виснаження. Не випадково степову екосистему називають «ландшафтом з холеричним темпераментом» — сторіччя достатньо для відновлення степових фітоценозів, якщо не відбувається їх розорювання²³. Таким чином, одного III ст. до н. е. достатньо було для того, щоб відновились екологія степової зони і степ знову став придатним для використання.

4. Феномен Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі.

У II ст. до н. е. на невеликому відрізку Нижнього Подніпров'я — від городища поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. до городища Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., на лівому березі Дніпра, і від городища поблизу с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну до поселення поблизу с. Львове Каховського р-ну Херсонської обл., на правому березі Дніпра, виникає географічно вузька, але історично важлива смуга осілості. До цієї групи входить 14 городищ і три безкурганних могильника²⁴. Ця група пам'яток відома зараз як «Мала Скіфія на Нижньому Дніпрі».

В скіфології до останнього часу матеріальна культура цього об'єднання розглядалася як один з локальних варіантів пізньоскіфської культури загалом. До цієї культури, крім згаданих, відносять пам'ятки Криму II ст. до н. е. — II ст. н. е. та пам'ятки Подунав'я цього ж періоду. Польові дослідження останніх років не дозволяють нам застосовувати поняття «пізньоскіфська культура» до пам'яток Нижнього Подніпров'я. Наведемо ознаки, за якими населення «Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі», на наш погляд, не є безпосередніми нащадками степових скіфів IV ст. до н. е.

По-перше, пам'ятки «Малої Скіфії» виникають майже через сторіччя після зникнення Великої Скіфії. Скіфських пам'яток у степу, які б датувались III ст. до н. е., не існує. Таким чином, немає прямої лінії розвитку від Великої Скіфії до Малої — у III ст. до н. е. вона переривається.

По-друге, городища II ст. до н. е. — II ст. н. е. виникають південніше регіону скіфської осілості IV ст. до н. е., який описано вище. Йде освоєння земель високого правого берега Дніпра та скельних виходів на лівому березі. Топографія цих пам'яток не є зручною з точки зору господарського використання наявних угідь, але зручна з точки зору організації оборони.

По-третє, одним з аргументів на користь єдності пам'яток осілості середньоскіфського та пізньоскіфського часів було твердження Б. М. Гракова про те, що Кам'янське городище (в його кучугурній частині) та Знам'янське (Цитадель) є однією пам'яткою, а різниця між їхньою матеріальною культурою пояснюється різницею соціального статусу мешканців кучугурної частини (передмістя) та цитаделі (акрополя). Розкопки останніх років виявили різницю між цими пам'ятками.

По-четверте, детальне порівняння поселень IV ст. до н. е. і городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. виявило низку розбіжностей у будівництві і топографії цих пам'яток. Так, скіфи IV ст. до н. е. ніколи не будували кам'яних будинків. У мешканців городищ Нижнього Подніпров'я пізньоскіфського часу кам'яне домобудівництво переважало. Ніколи степовими кочовиками-скіфами не будувались городища-фортеці. Така складна система фортифікації нижньодніпровських городищ (приклад тому Красномаяцьке, Козацьке чи

Анівське городища) повністю зведена за античними зразками і, мабуть-таки, античними майстрами. Не кажучи вже про те, що скіфські поселення ніколи не склалися з акрополя й передмістя, як це було на нижньодніпровських городищах.

По-п'яте, на наш погляд, в матеріальній культурі скіфів IV ст. до н. е. і мешканців городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. дуже мало спільних рис²⁵. Єдину спільну рису між згаданими вище пам'ятками можна помітити у ліпній кераміці, а саме в існуванні на пам'ятках обох груп горщиків з горлом у вигляді розтрубу і слабoproфільованих. Однак, нагадаємо, що вже в кінці I тис. до н. е. такий посуд відомий по всьому Північному Причорномор'ю і необхідного етнічного забарвлення вже не має.

В поховальному обряді пізньоскіфського часу, відомому за матеріалами трьох пам'яток — Миколаївського, Золотобалківського і Красномаяцького могильників, — багато варварських рис. Але влаштування безкурганних могильників для скіфів все ж не характерно.

Спробуємо також подивитись на творців пам'яток обох груп з точки зору розвитку суспільства взагалі. Носії культури Великої Скіфії — типові творці «затриманих цивілізацій, цивілізацій, які народжуються в результаті відповіді на виклик оточуючого середовища. Існують досить короткий час, після чого підпадають під вплив цивілізацій вищого рівня, які пройшли повний цикл розвитку»²⁶. Справа в тому, що у степу відсутні місця і умови для постійного проживання, а якщо вони і є (поблизу заплав), то дуже обмежені. Людина степу в екологічному плані приречена до постійного руху. Будь-яка спроба відмовитись від пересування для номадів означає початок кризи, яка зрештою приводить до загибелі етносу.

Спроба змінити спосіб життя відбулася у скіфів в IV ст. до н. е., а у III ст. до н. е. вона закінчилась катастрофою. Спосіб життя етносоціального об'єднання, який фіксується на пам'ятках II ст. до н. е. — II ст. н. е. характеризується як стаціонарна осілість, а їхня економіка мала зовсім інші аграрні галузі. Розвинуте землеробство та відгінне скотарство мешканців нижньодніпровських городищ не могли виникнути у кочовому середовищі.

Викладені вище аргументи дозволяють нам прислатися до гіпотези В. І. Гошкевича²⁷, який побачив у мешканцях городищ Нижнього Подніпров'я переселенців з Ольвії. Після розкопок на Любимівському, Анівському та Великолепетинському городищах, проведених останніми роками, з'явилась додаткова аргументація на користь цього припущення.

Нагадаємо, що становище Ольвії у II ст. до н. е. було складним. Цілий ряд несприятливих факторів, серед яких виділяється погіршення геополітичної ситуації, екологічні негаразди, загальний занепад культури еллінізму, війни з гетами, послаблення зв'язків з метрополією, призвели до занепаду міста на деякий час²⁸. Можливо, під тиском несприятливих обставин, частина ольвіополітів змушена була звернутися до способу виживання, який колись привів їхніх предків на береги Понту.

На цей раз «колонізація» йшла по Дніпру, в результаті чого й виникла лінія городищ на берегах Борисфену до того місця, де він був судноплавний без перешкод, тобто, до порогів. Городища-фортеці добре вкриті плавнями з боку води, а також іншими захисними спорудами з боку степів. Вони мали потужні фортифікаційні споруди у вигляді кам'яних стін, веж, деякі мали по кілька ліній валів та ровів. Населення городищ непогано володіло водним транспортом, що, між іншим, теж відрізняє його від скіфів-степовиків. Вузлові городища правого берега, наприклад, такі як Анівське, Красномаяцьке, мали городища-двійники на лівому березі. Приклад тому — пара городищ Анівське—Великолепетиське, синхронні та подібні за топографією, будівельними залишками, плануванням. Про зв'язок мешканців городищ з водною стихією свідчить і їхній раціон, у якому риби відводиться значне місце, чого немає у кочовиків. Складається враження, що мешканці цих городищ добре володіли плаваючими засобами і були більш зв'язані з Дніпром, ніж зі степовими районами. Звідси випливає й можливість їхнього контролю над водним торговим шляхом по Дніпру.

Таким чином, у II ст. до н. е. в Нижньому Подніпров'ї сформувалась своєрідна, ближча до античної, ніж будь-якої іншої сусідньої, культура. При цьому, вважаючи, що основою економічного, політичного та культурного об'єднання в Нижньому Подніпров'ї була антична цивілізація, ми не тільки не заперечуємо існування іноетнічного елемента серед населення цього регіону, але й стверджуємо, що у складі цього населення були присутні й етнічні скіфи. Як не виключено й те, що там присутні й фракійські²⁹ і сарматські елементи³⁰. Хоч сарматська загроза в цей період має характер фактору ризику, який посилюється наприкінці пізньоскіфського періоду³¹. Тобто, складне в етнічному та соціальному плані об'єднання оточував сарматський масив — нова кочова домінанта Причорномор'я—Приазов'я.

Проведене дослідження палеоеколого-економічного аспекту історії степової Скіфії приводить до таких висновків:

1. У дослідженій степовій екосистемі майже за тисячоліття (з VII ст. до н. е. до III ст. н. е.) фіксуються дві хвилі кочовиків, які послідовно змінили одна одну: скіфська та сарматська.

2. Жодна з цих кочових спільностей не стала «вічною». У надрах кожної з них розвивався механізм самознищення, який детально розглянуто на прикладі Степової Скіфії. Фазовий стан циклу розвитку передскіфського етносу, на час приходу в степи скіфів, інтерпретується як післякатастрофічний. Потім йде повний цикл розвитку скіфського кочового етносу. III ст. до н. е. — еколого-економічна катастрофа; II ст. до н. е. — початок виходу з кризи, початок післякатастрофічної фази, пов'язаної з появою у степу нового кочового етносу — сарматів.

3. У скіфський період, який нараховує 500 років, кочове суспільство пройшло повний цикл розвитку. У цей період процес взаємин по лінії «природа—суспільство» в комплексній палеоеколого-економічній системі відрізнявся особливою інтенсивністю, амплітудою та контрастністю. Життєвий цикл цієї системи складався з початкової фази (VII — перша половина V ст. до н. е.), яка відповідає часу «придбання батьківщини», тобто поява кочового етносу у регіоні. Це період безкризового розвитку. В економіці фіксується господарсько-культурний тип номадів, а стан системи оцінюється як оптимальний. Наступна фаза — розквіт об'єднання, в якому, проте, вже зароджуються кризові явища (друга половина V—IV ст. до н. е.). На тлі ніби рівномірного та благополучного розвитку виникають перші ознаки пасквальної дигресії, монотонне зростання якої супутне політичному розквіту Великої Скіфії. Господарсько-культурний тип з кочового перетворюється у напівкочовий, а пасквальна дигресія у другій половині IV ст. до н. е. приймає зональний характер. І, нарешті, III ст. до н. е., коли внаслідок нездатності скіфського суспільства протистояти кризовим явищам, у степу вибухає катастрофа, в результаті якої скіфський етнос назавжди зникає з історичної сцени, залишивши глибокий слід в історичній пам'яті.

4. Вакуум, утворений у степовому просторі в результаті занепаду Великої Скіфії, частково заповнився переселенцями з Ольвії, які оселились уздовж берегів Дніпра. Але згодом повними господарями південних степів стають сармати, які перебували на початковій фазі розвитку свого циклу.

5. Тривалість відновлення природної оболонки в степу, за археологічними даними, у післяскіфський період відповідає часу, необхідному для цього процесу за біологічними даними, приблизно у сто років. Цикл же повного розвитку кочового етносу наближається до п'яти століть. Цей показник одержано для культур раннього залізного віку. Природньо, інші культури в інших історичних та технологічних умовах можуть дати інші значення тривалості циклу. Однак, у якісному відношенні поведінка будь-якого кочового суспільства буде подібна до розглянутої.

Примітки

¹ Грязнов М. П. Некоторые вопросы истории сложения и развития ранних кочевых обществ Казахстана и Южной Сибири // КСИЭ.— Т. 24.— 1956.— С. 19—29; Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 3—29.

- ² Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— 235 с.
- ³ Калесник А. А., Котляков В. М., Селивестров Ю. П., Солодухо Н. М., Торсуев Н. П., Трофимов А. М. Научное обоснование экологической программы региона // Изв. РГО.— 1992.— Т. 124.— Вып. 3.— С. 209.
- ⁴ Там же.— С. 210.
- ⁵ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— 110 с.
- ⁶ Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрик Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 365 с.
- ⁷ Гаврилюк Н. О., Кравченко С. М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора) // Археологія.— 1995.— № 3.— С. 85—97.
- ⁸ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скифов // СА.— 1991.— № 2.— С. 51—63.
- ⁹ Шарыгин М. Д., Фоминых С. Б. Морфология и границы эколого-экономических районов // Изв. РГО.— 1987.— Т. 119.— Вып. 4.— С. 325.
- ¹⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 230—303.
- ¹¹ Гродский С. Г. Количественные методы оценки влияния транспортных магистралей (экономических осей) на территориальную организацию промышленного производства и населения регионов // Изв. РГО.— Т. 116.— Вып. 4.— 1984.— С. 350.
- ¹² Болтрик Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА.— 1990.— № 4.— С. 30—45.
- ¹³ Шилик К. К. Еще раз о торговом пути Геродота // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 175.
- ¹⁴ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 48—53.
- ¹⁵ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон, 1992.— 55 с.
- ¹⁶ Гаврилюк Н. А. Каменское городище и его округа // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 31—33.
- ¹⁷ Граков Б. Н. Никопольская археологическая экспедиция 1945 года // НА ИА НАНУ.— 1945/6; 1946/13.
- ¹⁸ Бодяньський О. В. Звіт за археологічні розвідкові дослідження на берегах Каховського моря // НА ІА НАНУ 1957/4106.
- ¹⁹ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 20—22.
- ²⁰ Там же.— С. 21.
- ²¹ Марченко К. К., Житников В. Г., Яковенко Э. В. Елизаветовское городище — варварское торжище в дельте Дона // СА.— 1988.— № 3.— С. 63—77.
- ²² Гаврилюк Н. А., Тимченко Н. П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья.— К., 1994.— С. 22—45.
- ²³ Мордкович В. Г. Степные экосистемы.— Новосибирск, 1982.— С. 87.
- ²⁴ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 36—49.
- ²⁵ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники на Нижнем Днепре.— Препринт.— К., 1991.— С. 27—30.
- ²⁶ Тойнби А. Дж. Постыжение истории.— М., 1991.— С. 182.
- ²⁷ Гошкевич В. И. Древние городища по берегам низового Днепра // ИАК.— Вып. 47.— 1913.— С. 117—145.
- ²⁸ Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. до н. э.— К., 1993.— 181 с.
- ²⁹ Вязьмитина М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 230.
- ³⁰ Гей О. А. Погребальный обряд поздних скифов на Нижнем Днепре // СА.— 1987.— 3.— С. 62.
- ³¹ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 97.

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИСТОРИИ СТЕПНОЙ СКИФИИ

Статья посвящена истории экономики Степной Скифии. Осмысливается материал ранее исследованных и вновь открытых памятников оседлости степных скифов. В их интерпретации применяется научный аппарат экономической географии — объект исследования — Степная Скифия — представляется в виде комплексной эколого-экономической системы. Закономерным явлением в развитии эколого-экономической системы является распад ее в силу различных причин на эколого-экономические районы. В экономике Степной Скифии это происходит в IV в. до н. э. В статье подробно рассматривается структура Каменского эколого-экономического района и высказывается предположение о существовании эколого-экономических районов в других областях Скифии. Вскрывается механизм взаимодействия этих районов и их роль в попытке выхода из наметавшегося экологического кризиса степного сообщества. Вскрываются причины эколого-экономического кризиса степи в III в. до н. э., имевшего характер «пороговой катастрофы» и пути выхода из кризиса.

N. A. Gavrilyuk

ECOLOGICAL AND ECONOMIC ASPECTS OF SCYTHIAN HISTORY

The paper is devoted to history of economy of Steppe Scythia. Findings obtained from the studies of the previously known and newly excavated relics testifying to the settled way of life of the steppe Scythians are analyzed. To interpret the findings the scientific system of the economic geography of the object to be studied is used: Steppe Scythia is presented as a complex ecological and economic system. Disintegration of this system into ecological and economic regions as a result of different events is a natural phenomenon in development of the ecological and economic system. That process took place in the economy of Steppe Scythia in the 4th cent. B. C. Particular attention is paid in the paper to the structure of the Kamensky ecologo-economic region. A supposition is advanced that such ecologo-economic regions existed in other provinces of Scythia. The mechanism of interaction between those regions as well as their attempt to avoid the forthcoming ecological crisis of the steppe community is described. Reasons which entailed the ecologo-economic crisis in the steppe in the 3d cent. B. C. which was a «threshold disaster» and ways to overcome it are discussed.

Одержано 15.05.96

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗОБРАЖЕНЬ НА ЗЛОТІЙ ПЛАСТИНІ З САХНІВКИ

М. В. Русяєва

На підставі детального візуального вивчення художньої композиції на сахнівській золотій пластині дається її нова інтерпретація.

Серед численних пам'яток прикладного мистецтва, створених грецькими торговцями для скіфів, трапляються як унікальні та досить складні за технічним і художнім рівнем, так і надзвичайно прості та скромні. При тому великому попиті на золоті вироби з сюжетними композиціями, який існував у середовищі скіфської знаті впродовж IV ст. до н. е., важко було задовольнити всіх високохудожніми оригінальними витворами мистецтва. На Боспорі, а також в інших містах Еллади в цей час працювало багато талановитих професійних

© М. В. РУСЯЄВА, 1997